

משולחנו של רב הרהורים של פוסק הלכה

"אין לדיין אלא מה שענינו רואות" (סנהדרין ו, ב). מאמר חז"ל זה בא להוריד מהדיין ומהפוסק חלק גדול מאחריותו בהיותו עוסק בהוראה בכל מקצועות התורה. הפוסקים קבעו (ע"פ ביצה לד, א; חולין מו, ב ועוד) "לא מחזקינן בריעותא", כך שכאשר הפוסק פוסק לפי הנתונים שלפניו הוא מכריע ברשות התורה בלב שקט להחמיר או להקל, לפטור או לחייב, לפסול או להתיר, ע"פ רוב וחזקה ושאר כללי הפסיקה. נביא לכך שלושה מקורות מן הגמרא, ונגלה שלכל צד קיים צד נגדי.

א. בב"ב קל, ב "אמר להו רבא לרב פפא ולרב הונא בריה דרב יהושע, כי אתי פסקא דדינא דידי לקמייכו וחזיתו ביה פירכא לא תקרעוהו עד דאתיתו לקמאי, אי אית לי טעמא אחרינא אמינא לכו ואי לא הדרנא בי [אם יבוא פסק דין שלי לפניכם ויש לכם קושיא עליו אל תקרעו אותו עד שתבואו לפני, אם אוכל אתרץ את הקושיא ואם לא אחזור בי]. לאחר מיתתי לא מקרע תקרעוהו ומגמר נמי לא תגמרוהו, לא מקרע תקרעוהו דאי הוה התם דילמא הוה אמינא לכו טעמא, מגמר נמי לא תגמרו מיניה דאין לדיין אלא מה שענינו רואות" [לאחר מותי אל תקרעוהו כי אולי אילו הייתי עוד בחיים הייתי מתרץ את הפסק, אך אל תלמדו ממנו משום שאין לדיין וכו']. והנה נחלקו בהבנת מסקנת גמרא זו הרשב"ם ורבינו גרשום. הרשב"ם מפרש "ואל תגמרו לדון מינה אלא כפי שדעתכם נוטה, דאין לו לדיין" וכו', עיי"ש; נמצא לפי פירוש זה ש"אין לו לדיין" עוסק בתלמיד המקשה ודוחה את פסק הרב, שניתנה לו רשות לעשות מה שענינו בלבד רואות ולא מה שעניני אחרים רואות. אולם לפי רבינו גרשום יוצא לא רק שמותר לחלוק על הרב, אלא שמותר להניח לפי עוצם קושיית התלמיד שגם הרב אילו היה עוד בחיים היה מסכים ומודה על טעותו. וז"ל: "שאיין לדיין וכו', כלומר לפי מה שנראה לי באותו שעה חתכתי, שמא בשעה אחרת היה נראה לי בעניין אחר". לפי פירוש זה 'הדיין' הוא הפוסק שכבר נפטר, שבעבר פסק לפי מה שענינו ראו והיום יתכן שהיה פוסק אחרת, ולכן מותר לתלמיד לפסוק לפי שיקול דעתו בלי לחשוש לדעת ה'דיין'.

אמנם מצינו שגדולי החכמים כתבו שלא מלאם ליבם לחלוק על רבותיהם, או לחדש דבר שלא מצאוהו בקדמונים. בסוכה לב, ב דנו גדולי האמוראים בהגדרת עץ עבות האם הוא רק 'כד קיימא תלתא תלתא טרפי בקינא' או שדי בכך אם שני עלים גדלים בקן אחד ואחד על גביהם. והנה רב כהנא מחדש שם שגם הדס עם שני עלים ואחד על גביהם כשר, ונחשב "עבות". ועל אף שיש שפסקו שם שכזה הדס שוטה נקרא ופסול (וכך נפסק להלכה), מ"מ נהג רב אחא בריה דרבא לקחת דווקא הדס

של שני עלים ואחד על גביהם, משום שכך יצא מפיו של רבו רב כהנא. הרי שאפילו להחמיר שלא כמו דעת רבו שהקיל לא העיז רב אחא, ומה לנו לחתוך דברים באמרינו "אין לדיין אלא מה שענינו רואות"? נוסף על כך, קיימים ראשונים (שיטה מקובצת בשם הרא"ה והר"ן) שמפרשים את הגמ' הנ"ל 'אל תקרעוהו' - לומר שאין לבטל את דברי הרב על אף שנראה טועה בדבר משנה, ויש להמשיך ולפסוק כמוהו במקרה זה, ורק בדבר אחר שרק דומה לו מותר לתלמיד לחלוק ולעשות מה שלבו אומר. וראה עוד בדברי הטור או"ח סי' תקנד בענין תשה"מ בתשעה באב שחל להיות בשבת, וז"ל: "ואם חל ת"ב בשבת מותר בכולן. ורב יצחק מווינא כתב אע"פ שאין דוחין אותו עד למחר אסור בתשה"מ, מידי דהוי אקובר מתו ברגל שנדחה האבילות אפ"ה איסור דברים שבצנעה נוהג, ה"נ שבת זו גבי ת"ב הוי כמו רגל ואסור. וה"ר מאיר מרוטנבורג חלק עליו, וסוף דבריו, מיהו נכון להחמיר כדברי מורי, שאפילו הוא מקיל ואני מחמיר היה לי לעשות כדבריו, כל שכן כשהוא מחמיר ואני מקיל". ע"כ¹.

ב. ואחרי כל זאת חשוב להזכיר, שהדיין שאין לו אלא מה שענינו רואות - חייב לפתוח היטב את עיניו כדי לראות. ועי' סנהדרין ו, ב, שם מוזכר דין זה של אין לדיין וכו' בסוגיא של 'לא תגורו מפני איש', שאסרה תורה לדיין להימנע מלדון מפחד פן אחד מהצדדים יתנקם בו אם יצא חייב. ובהמשך שם, שלא יאמר הדיין בלבו מה לי לצער הזה [שאם אטעה איענש, רש"י], ת"ל עמכם בדבר משפט, אין לו לדיין וכו', וברש"י: '[אין לו לדיין] לירא ולמנוע עצמו מן הדין, אלא לפי מה שענינו רואות לידון, ויתכוין להוציא לצדק ולאמיתו, ושוב לא יענש'. עכ"ל. ממבט ראשון נראה שניתנת כאן לדיין אפשרות לשבת על כסאו משוחרר מכל פחד פן יטעה בהכרעתו, כי יודע הוא שה' בשמים מסכים אתו, כענין 'תורה לא בשמים היא', עמכם בדבר המשפט, עמכם דייקא. אע"פ כן נפסק בחושן משפט סי' טו שאם הדיין אכן רואה ש'דין מרומה' לפניו אסור לו לפסוק, כי מה שהוא יכול לראות - הוא חייב לראות! מקור הענין במס' סנהדרין לב, ב, "ריש לקיש רמי, כתיב בצדק תשפוט עמיתך וכתוב צדק צדק תרדוף, הא כיצד, כאן בדין מרומה וכאן בדין שאינו מרומה". וברש"י שם: "שב"ד מכירין בתובע זה שהוא רמאי, או מבינים טענת רמאי בדבריו". ע"כ. וכתב הסמ"ע שם אות יא: "והרי הם דברים המסורים ללב". ברמב"ם ובטור מסיים בזה "והכתוב אומר כי המשפט לאלוקים הוא", ור"ל דברי רמאות אלו תלויים בלבו של דיין להבינם, וצריך ליתן לבו ודעתו לדבר, כי המשפט לאלוקים הוא וכו', עיי"ש. גם מבואר שם שגם את העדים שעליהם נאמר 'נעשה כמי שנחקרה עדותם בבית דין' ידרוש ויחקור אם נראה שיש רמאות בדבריהם. עיי"ש.

ולפי זה נשאל את עצמינו, היעלה על הדעת שדרך שיחת-זעידה טלפונית למשל יוכל הדיין לחוש או להרגיש אם יש כאן רמאות באחד מהצדדים? וכי רוח הקודש יש לו? ולפי המבואר בחושן משפט הלא ממצות יראת שמים הוא לבדוק ולראות

1 ועי' שם בהמשך שהטור מקיל למעשה בשם אביו הרא"ש והרמב"ן בניגוד לדעת מהר"ם, אך נראה שהוא מפני שמצא ראייה מתוספתא, ולא מפני שחלק על רבו מדעת עצמו, וכנ"ל.

פן דין מרומה הוא, ואז חייב לסלק את עצמו מן הדין. על הדין לפקוח את עיניו!
 ג. ובנידה כ, ב: רבי ראה דם בלילה וטימא, ראה ביום וטיהר, המתין שעה אחת
 חזר וטימא. וטעה בזה, משום דתניא לא יאמר חכם אילו היה לח היה ודאי טמא,
 אלא אין לו לדין אלא וכו'. היוצא מהסוגיא הוא שמורה הוראה העוסק בדיני
 טהרה, ורואה כתם או עד בדיקה של אשה ובו הפרשה בצבע טהור שאין בו
 אדמימות, עליו לטהר אותו, ואין לו לחשוש שמא אתמול הכתם היה בצבע האוסר
 ונשתנה והתבהר ולכן עכשיו נראה כשר, אין לו אלא מה שעניו רואות ברגע זה.
 והנה מבואר בט"ז סי' קפח ס"ק א בארוכה שנפסק כלל זה בדיני טהרה בין מכאן
 ולהבא בין למפרע, כלומר, הרואה דם טהור באשה לא חייב לחשוש פן ישתנה
 המראה לגרועותא וכשיתייבש יראה צבע אדום שאוסר, וגם לא למפרע לומר אולי
 אילו היה בודק את העד בהיותו לח היה בו צבע יותר כהה, משום שאין לדין אלא
 מה שעניו רואות. ע"כ מה שניתן להסיק מן הגמרא. ואעפ"כ אם אכן קרה שאחרי
 שטיהר הרב את המראה השתנה הצבע לרעה ונטה לאדמימות, יש מן הפוסקים
 שמחמירים לומר שהאשה טמאה, על אף שלא הייתה חייבת לבדוק שמא ישתנה
 הצבע?² נקודה נוספת קיימת בנוגע לחשש למפרע. לפי המבואר אין עניין לחשוש על
 מראה בצבע טהור כעת שמא בשעת היציאה מן הגוף היה במראה טמא; אכן אם
 ראה הדין את המראה בשעת לחותו והיה טמא, אז גם אם ישתנה המראה לטובה
 עד יום המחרת ויראה טהור בכל זאת יש לטמא אותו, אם לא שמראהו בעת לחותו,
 בעת יציאתו מן הגוף, היה מסופק, ויתכן שמחמת תאורה מטעה החליט הרב
 לחומרא.³

* * *

כפי שכבר רמזתי לעיל, כוונתי להצביע בעיקר על הצד השני של מטבע זה של 'אין
 לו לדין אלא מה שעניו רואות', ולהעמיד את הפוסק הצעיר בתחילת דרכו בבית
 הוראה, וגם את הוותיק במהלך דרכו, על החובה האין סופית הרובצת עליו, אשר
 ממנה לא יפטר כל זמן שהוא בתפקידו: אין לדין אלא מה שעניו רואות - אבל מה
 שעניו יכולות לראות יש לו לראות, והוא חייב לראות: חובת הרב היא לפתוח את
 עיניו ולראות את סביבותיו! ועוד, אין מדובר כאן רק על יושבי על מדין ומרי
 דאתרא; אין אחד מאתנו שהוא לא 'דיין' - כל אחד פוסק לעצמו ולביתו, אם לא
 בשאלות קשות אז בדברים קטנים ויומיומיים, ו'על הכל יביאך האלוקים במשפט'
 כדברי שלמה המלך (קהלת יא, ט). ובמסכת יבמות אמרו חכמינו: "לעולם יראה דיין
 כאילו חרב חדה מונחת בין ירכותיו וגיהנם פתוחה לו מתחתיו", מכאן שעל הדין
 לעשות כל מאמץ כדי לגלות את האמת לפני הכרעת ההלכה.

- 2 ואשה שהרגילות אצלה כך הוא, שגוון הפרשתה משתנה לגרועותא, צריכה לחכות תמיד פן
 ישתנה צבע ההפרשה, ולא קיים אצלה הכלל של אין לדין וכו', הואיל ואיתרעה חזקתה.
 3 יעויין היטב בסדרי טהרה סי' קצ סוף אות צג. ומעניין לעניין באותו עניין, כך אמר לי
 הגרש"ז אויערבך זצ"ל כשעיינתי בעד הבדיקה בדקדוק רב מדי: 'אין לדין אלא מה שעניו
 רואות, מה שעניו רואות ולא מה שעניו מיקרוסקופ רואות!'

עוד לפני שאמשיך לבאר את חובות הרב והשוואל, אביא כאן פיסקא מן הגמרא המגלה את הכוחות האדירים, הכמעט אל-טבעיים, שעשויים להיות עם הפוסק, אם רק יתפלל לסייעתא דשמיא, ידע את ההלכה, ויאמין בעצמו כראוי. המשנה בניה (יט, א) מגדירה 'חמישה דמים טמאים, אדום ושחור וכקרן כרכום וכמימי אדמה וכיין מזוג'. בהמשך מתארת הסוגיא (יט, ב) עד כמה מסוגל הדיין להכיר בין הדם הטהור לטמא: '...אדום הוא כדם אצבע קטנה של יד שניגפה וחייתה וחזרה וניגפה, ולא של כל אדם אלא של בחור שלא נשא אשה, ועד כמה עד בן עשרים'. הצבע האדום הטמא הוא בצבע של דם של אצבע - ולא דם של האמה או הזרת; לא כמו צבע הדם של מכה ראשונה באותו מקום - אלא של מכה שנייה; ולא צבע רגיל של דם במצב הזה - אלא דווקא כזה שזב מאצבעו של בחור רווק לפני גיל עשרים. האמוראים הקדומים ידעו להבחין בין דם כזה לדם אחר! האם במעבדה הכי משוכללת בימינו אפשר לעשות הבחנה כזו? אין זו אלא סיעתא דשמיא שניתנה לפוסק הצדיק וירא ה', אשר עליו נאמר "סוד ה' ליראיו". לבית ההוראה של האמורא באה אשה ובידה מראה או כתם בצבע מעורר ספק. אם טהור הוא מראה זה, אם האודם של הכתם הזה דומה לדמו של בחור שכבר עבר את גיל העשרים, האשה מותרת לבעלה, והוא חייב במצוות עונה ופריה ורביה, ואם יעזור ה' ויוולד להם בן הוא יהיה קדוש וטהור; ואם לעיני אותו אמורא הדם אכן טמא, כי הוא דומה יותר לדם של בחור עד גיל עשרים - האשה היא נידה ואסורה לבעלה מדאורייתא, ואם יעברו - שניהם חייבים כרת⁴! הרב חייב לראות לפניו שני צדדים ברורים, אחריות של איסור ואחריות של היתר, ואח"כ להכריע כיד ה' הטובה עליו; אין בין גן עדן לגיהנם אלא כחוט השערה⁵! ולעיתים מדובר בדיני נפשות ממש: אין לבני זוג אלה עוד זרע של קיימא, ואין מקום להחמיר גם במקרה גבולי שלא לצורך! הבעל עובד במרחקים או משרת בצבא, אין מקום להחמיר! וכל כיוצא בזה.

הביקורת שלי מופנית נגד שאלות הלכתיות המגיעות אל הרב דרך אמצעי הטכנולוגיה והתקשורת השונים. הטכנולוגיה כובשת את העולם ומסייעת הרבה במדע וברפואה ובכל דבר טוב, התקשורת מקרבת בין רחוקים, אך בענייני פסיקת הלכה במקרים רבים חוסר ההיכרות עם השואל גורמת לתשובה לא מדוייקת. נכון שאין לדיין אלא מה שעניו רואות, אבל עליו לפתוח את עיניו ולראות! הפניות בטלפון ובנייד ובוודאי דרך האינטרנט מונעות מהפוסק מלראות את אשר לפניו, ובדרך כלל לטובת הענין עדיף שגם לא ישאל מי המדבר - מנסיוני יתכן מאוד

4 יש לציין שבימינו אין לשום רב רשות להבדיל בין דם אדום כזה לדם אדום אחר, אלא כל מראה הנוטה לאדום טמא כמבואר בשו"ע יו"ד סי' קפח. הכח האדיר המתואר לא ניתן אלא לחכמי הגמרא הקדמונים בלבד.

5 דומה לכך מה שאמרו חז"ל בספרא בסוף פרשת שמיני שאינו דומה נשחט חציו של קנה לנשחט רובו, וכמה ביניהם כמלוא שיערה. גם כאן, אם הבשר כשר מצוה לאוכלו, אפשר לקיים בו מצות עונג שבת ויום טוב וכו', ואם נשחט כחוט השערה פחות - הבשר נבילה ומטמטם את לבו של האוכל.

ששאלה זו תגרום לניתוק מגע בין השואל לבין הרב. כמה חבל שלא קיים היום כמעט 'בית הוראה' של פעם, בו הפוסק היה איש סודו וידידו של הפונה אליו, במצוקתו או בשמחתו. אין לי ענין לנסות עתה 'לתקן את העולם', אך ברור שאין באפשרות הרב לראות את כל צדדי הספק באופן ברור כל זמן שאינו מכיר ולא יודע את השואל, ואינו יכול להתבונן במצבו מקרוב. איך אוכל לענות על שאלה בדין מניעת הריון למשל דרך הטלפון? בדלית ברירה גם זה נעשה, אך בצער ובנקיפות מצפון. על כל פנים במקומות שבהם הצלחתי לשכנע את בני הזוג לבוא לפני לא התחרטתי; ניצלתי את עיניי לראות בהן מה שהן יכולות לראות!

אמנם יש הטוענים שהצניעות מצדיקה את האנונימיות. אולם בחז"ל מתואר שגם קדושי עליון שלא דברו עם נשים מעולם פרצו את גדרם כדי להגיע אל הסייעתא דשמיא הנחוצה בפסיקת הלכה. בספר פרי חדש או"ח סי' רכה, בריש הלכות נשיאות כפים, מביא בשם ספר המקצועות בזה"ל: "שאלו תלמידי את רבי עקיבא במה זכית לחכמה מפוארה, אמר להם מעולם לא הרהרתי בדבר עבירה ולא דיברתי עם אשה נידה" וכו'. והנה לפנינו משנה מפורשת במס' נידה (נח, ב): "מעשה באשה אחת שבאת לפני ר"ע, אמרה לו ראיתי כתם, אמר לה שמא מכה היתה בך, אמרה הן וחייטה, אמר לה שמא יכולה להיגלע ולהוציא דם, אמרה לו הן, וטיהר ר"ע". והנה למרות ששאלות אלה היה אפשר כנראה לשאול אותן ע"י שליח, מ"מ העדיף ר"ע לשאול אותה ישירות. אין לדיין אלא מה שענינו רואות, אך מה שענינו יכולות לראות הן חייבות לראות! קדוש עליון כמו רבי ישמעאל בן אלישע, שהקב"ה אמר לו 'ברכני' ונענע לו בראשו, גם הוא חקר באופן ישיר ודן עם אשה על טהרתה או טומאתה של מפה (חגיגה כ, א): מעשה באשה אחת שבאת לפני רבי ישמעאל, אמרה לו רבי, מפה זו ארגתיה בטהרה ולא היה בלבי לשומרה. ומתוך בדיקות שהיה רבי ישמעאל בודקה, אמרה לו רבי, נימא נפסקה לי וקשרתיה בפה. אמר רבי ישמעאל: כמה גדולים דברי חכמים, שהיו אומרים בלבו לשומרו טהור, אין בלבו לשומרו טמא. ע"כ. ועיין גם במסכת ידים פ"ג מ"א 'אמר רבי שמעון בן גמליאל, מעשה באשה אחת שבאת לפני אבא, אמרה לו נכנסו ידי לאויר כלי חרש, אמר לה בתי ובמה היתה טומאתה' וכו'. ובכן הקל וחומר זועק, אין צורך להכביר במילים; אין לדיין אלא מה שענינו רואות - אך מה שענינו יכולות לראות הן חייבות לראות. מי יכול לקחת על עצמו את האחריות על תשובה לא מדויקת בגלל האנונימיות של השיחה? לא רק שהרב לא רואה את השואל - אלא אפילו לדעת מי הוא אינו יכול! לעיתים זה נובע מבושה של השואל שהרב ידע שהוא שואל כאלה שאלות, ואם רק יתגבר השואל על מחשבה מוטעית זו יפיק תועלת אינסופית. הדבר דומה למי שמטלפן אל הרופא ומספר לו על כאב מסויים שיש לו, והרופא לפי מיטב ידיעותיו ולפי רוב נסיונו מייעץ לו מה לעשות, כשמוכן מאליו שיתכן שכאב זה כרוך בסיבות רציניות שלא החולה ולא הרופא יכולים להעלות על דעתם בלי שהרופא יראה מקרוב את החולה.

הגמ' בנידה (מב, ב) מספרת: "ההוא דאתא לקמיה דרבא, א"ל מהו לממהל

בשבתא, א"ל שפיר דמי. בתר דנפק אמר רבא [=לעצמו] סלקא דעתך דההוא גברא לא ידע דשרי לממהל בשבתא? אמר ליה אימא לי איזי גופא דעובדא היכי הוה? אמר ליה שמעית ולד דצויץ [=צייץ, נשמע קולו] אפניא דמעלי שבתא, ולא איתליד עד שבתא. אמר ליה האי הוציא ראשו חוץ לפרוזדור הוה, ומילה שלא בזמנה אין מחללין עליה את השבת". והנה מפורש שלולא היה השואל בא אישית לפני הרב לא היה עולה על לבו לברר מה מונח מתחת לשאלה, משום שיתכן שהשואל איש פשוט הוא, שגם זה, שברית מילה דוחה שבת, לא ידע. אך היות ורבא ראה את השואל, עלתה בלבו השאלה מה מביא את שואל החשוב הזה לשאול שאלה פשוטה כזאת, ונתבררה הטעות ונחסך חילול שבת. מכאן מוסר-השכל לדיין, שאמנם לעיתים אין לו אלא מה שענינו רואות - אבל עליו לשאת את עינו ולהביט למרחוק! זהו מוסר גם לשואל ולשואלת, שעליהם לספר כל מה שרלוונטי, ובעיקר שלא להתבייש לבוא אישית אל הרב המשיב.

בוודוי של רבינו ניסים אומרים: "את אשר התרת אסרתי - את אשר אסרתי התרתי, את אשר החמרת הקלתי - את אשר הקלת החמרת". מי יכול לקחת על עצמו את האחריות לענות תשובה מדויקת כשלא כל התמונה פרושה לפניו, כאשר לעיתים קרובות קיימת בשו"ע רשות שהיא חובה להקל במקום הפסד, או הפסד מרובה, או שעת הדחק, או עת הצורך וכיוצא בזה, והוא אינו יודע את מצבו של השואל, את שלום ביתו, את בריאותו, את פרנסתו... שאיפתנו לחזור לאיתננו, אל בית ההוראה של פעם, מקום שהשואל והנשאל אוהבים זה את זה וקרובים זה לזה ומזינים זה את זה, ומבין שניהם יוצא דבר ה' לאמיתו.

ולסיום: קיימת גם חובת הרב לראות את השואלת ולתת לה תשובה כהלכתה, לא רק באיכות - אלא גם בכמות, דהיינו בכל שעות היממה. כך שנינו במסכת שמחות פרק שמיני: וכשבאו רשב"ג ורבי ישמעאל גזרו עליהם שיהרגו, והיה רבי ישמעאל בוכה. א"ל רשב"ג מפני מה אתה בוכה, עוד שתי פסיעות אתה בגן עדן! אמר לו, על שאנחנו נהרגים כמחללי שבת וכשופכי דמים. אמר לו, שמא בסעודה היית סועד ובאה אשה לשאול על נידתה ואמר לה השמש ישן הוא, והתורה אומרת אם ענה תענה אותו והרגתי אתכם בחרב וכו', עיי"ש. נורא ואיום! ומאידך כמובן מוזהרים גם השואלים לא להכביד על הרב יותר מדי.

נוסיף על כל הנאמר על דמותו של הרב, על כוחו, על אחריותו, גם את חובתו להיות ירא שמים באופן מושלם. כך למשל נפסק באגרות משה חלק או"ח ח"א סי' מ: "...עכ"פ ודאי אסור להסתכל באשה אפילו במקומות שדרכן להיות מגולות כשמתכוין לראותה... וכן כשבאה אשה לשאול שאלה בענייני איסור והיתר מחוייב להשתדל שלא להביט בפניה כדי שלא יבוא ליהנות ח"ו מהראיה, וכן בכל מקום שפוגע בנשים". עיי"ש. סוף דבר הכל נשמע: רב טוב צריך, נוסף לידיעותיו בתורה, גם אומץ רב, סיעתא דשמיא והרבה יראת שמים! מי יתנני ואוכל לתקן אם ח"ו שגיתי בהוראה, בין לחומרא בין לקולא. והא-ל הטוב יאיר עיני כולנו.